

Willem Gerard Overbosch (1919-2001)

In memoriam

Marcel Barnard

Op 30 januari 2001 overleed, 81 jaar oud, Willem Gerard Overbosch. Met zijn eminente geleerdheid en wijze inzichten, zijn verbazingwekkend organisatie-talent en strenge zelfdiscipline, zijn lastige eigenzinnigheid en compromisloze perfectionisme heeft hij de liturgie van de Samen op Weg-kerken en de ontmoeting van de (vooral: protestantse) kerk met de kunsten in ons land gezaghebbend veranderd.¹

Willem Gerard – voor enkelen: Tim, voor de meesten: dominee – Overbosch werd geboren op 15 februari 1919 te Leiden, waar hij het Stedelijk Gymnasium bezocht en theologie studeerde aan de Rijksuniversiteit en aan de kerkelijke opleiding van de Hervormde Kerk. In 1942 werd hij hulpprediker te Leiden en in datzelfde jaar te Apeldoorn. In 1944 werd hij bevestigd als hervormd predikant te Ressen, in de Betuwe. Het herstel van de zwaar beschadigde Romaanse dorpskerk, die in het laatste oorlogsjaar in de frontlinies was komen te liggen, bepaalde zijn levenslange betrokkenheid bij kerkrestauratie en -bouw. Vanaf 1948 was hij predikant-directeur van het internaat Ruimzicht te Doetinchem. In 1949 tenslotte werd hij beroepen als predikant onder ‘randkerkelijke intellectuelen’ in Amsterdam, bij de ‘Commissie Groot Zuid’. Hij bleef dit tot aan zijn emeritaat in 1984. Het weekbericht van de Commissie, *De Klokslag*, werd door hem geschreven en had abonnees door het hele land.

Naast deze ‘reguliere’ ambtswerkzaamheden verrichtte Overbosch vele andere taken. Hij was oprichter en voorzitter, later bestuurslid, van de ‘Prof. dr. G. van der Leeuw-Stichting, Ontmoetingscentrum van Kerk en Kunst’ (1953), en auteur van menig artikel in de *Mededelingen* van de stichting. Ook was hij voorganger en organisator van de eerste ‘liturgische broedplaats’, de ‘Nocturnen’ (vanaf 1957 in de Maranathakerk in Amsterdam-Zuid), waar hij samen met Willem Barnard en kerkmusicus Frits Mehrstens een driemanschap vormde. Veel theologisch en liturgiehistorisch onderzoek en denkwerk werd daar door Overbosch verricht. Later (vanaf 1966) werden deze diensten door

---

¹ Er verschenen verschillende In Memoriams: Willem BARNARD: Tim Overbosch, zoals hij “voor mij” leeft, in *Quadraatschrift. Maandblad van het Centrum voor Leren en Vieren* 5/3 (2001) 12-13; Ad DEN BESTEN: In memoriam W.G. Overbosch (1919-2001), in *Quadraatschrift. Maandblad van het Centrum voor Leren en Vieren* 5/3 (2001) 1 en 3; Hans BLANKESTEIJN: In memoriam ds. W.G. Overbosch. 1. Een schets van zijn visie, in *Eredienstvaardig* 17/2 (2001) 31-33; Lodewijk DROS: Liturgisch vernieuwer met een straffe tucht, in *Trouw*, 1-2-2001; Wim KLOPPENBURG, Rudolf BOON & Hans UYTENBOGAARDT: In memoriam ds. W.G. Overbosch. 2. Zijn bemocienis met de ordening van de credienst, in *Eredienstvaardig* 17/3 (2001) 111-115; Sytze DE VRIES: Pastoralia, in *Quadraatschrift. Maandblad van het Centrum voor Leren en Vieren* 5/3 (2001) 13-14.

Overbosch wekelijks voortgezet als ‘Matinen’ in de Thomaskerk in Amsterdam-Zuid. Menig lied uit het *Liedboek voor de kerken* is in de ‘Nocturnen’ ontstaan. Het *Oecumenisch ordinarium*, *De adem van het jaar*, en later *Aan de hand van Mozes*, alle publicaties van de Van der Leeuw-Stichting, zijn de vruchten van ‘Nocturnen’ en ‘Matinen’. Overbosch was secretaris van de Hervormde Raad voor de Eredienst, later – tot zeven jaar ná zijn emeritaat! – van het Samenwerkingsorgaan voor de Eredienst en van de Commissie voor het *Dienstboek*, en auteur en niet-officiële redactievoorzitter van de eerste tien jaargangen van *Eredienstvaardig*. Hij doceerde aan de cursus Theologische Vorming Gemeenteleden, was lid van de Bouw- en restauratiecommissie van de Hervormde Kerk, lid van het Stichtingsbestuur De Nieuwe Kerk, vicevoorzitter van Openbaar Kunstbezit, lid van de filmkeuringscommissie, etc.

Publicaties van ds. Overbosch zijn, zoals gezegd, te vinden in de *Mededelingen* van de Van der Leeuw-Stichting en in *De Klokslag*. Van de hand van Overbosch verscheen een aantal boeken. Ik noem hier slechts twee titels. In 1980 verscheen *De Messias en zijn stad*,² de neerslag van twee cursussen in het kader van de ‘Commissie Groot Zuid’: ‘Messianiteit, Messias en Jezus Messias’ en ‘De vrede van Jeruzalem – een utopie?’. Behalve exegetische en historische inzichten toont hij daarin ook een grote betrokkenheid bij de actuele gebeurtenissen in en rondom het huidige Jeruzalem. Misschien het belangrijkste boek is een tweeluik, *Zo gezegd. Zo gezien. Gebundelde overwegingen en opstellen*.³ De auteur waarschuwt er in het voorwoord voor dat dit “in de verte geen ‘verzameld werk’” is. Wél is er een aantal artikelen gebundeld die een goed beeld geven van vooral de latere jaren van Overbosch’ denken. *Zo gezegd* voert als ondertitel *Gebundelde overwegingen*, en bevat *liturgica*, ‘documentatie’ (onder meer over de ‘Nocturnen’ en ‘Matinen’), en exegese. *Zo gezien* voert als ondertitel *Gebundelde opstellen*, en gaat over kerkbouw, iconografie en de theologie van de kunsten. De werken zijn luxe uitgevoerd, met harde kaft en gedrukt op glanzend papier, en worden in een cassette bijeen gehouden. Net als in *De Klokslag* en de *Mededelingen* is de persoonlijke invloed van de schrijver op de typografie merkbaar: de pagina’s zijn met smalle marges en in een klein lettertype dicht bedrukt.

In ‘Een woord achteraf’ bij *Zo gezegd. Zo gezien* beschrijft Overbosch zijn eigen leven. Hij noemt de namen van twee theologen die beslissende invloed op hem hebben gehad: G. van der Leeuw en K.H. Miskotte. Van de laatste zijn vooral *Edda en Thora* en *Bijbels ABC* van belang. Door het laatste boek “kreeg de naam *Israël* voor mij een nieuwe zeggingskracht, ruim voor de Joodse staat in 1948 kon worden geconstitueerd”.⁴

² W.G. OVERBOSCH: *De Messias en zijn stad* (Kampen 1980).

³ W.G. OVERBOSCH: *Zo gezegd. Zo gezien. Gebundelde overwegingen en opstellen* 1-2 (Zoetermeer 1998).

⁴ W.G. OVERBOSCH: Een woord achteraf, in IDEM: *Zo gezegd* 5.

In de jaren vlak voor de oorlog in Leiden studerende, ben ik daar meer dan eens 'onder het gehoor geweest' van de Groningse hoogleraar Van der Leeuw, die af en toe in de aula van de universiteit (!) kwam preken. Onwillekeurig ontdekte ik zijn *Wegen en grenzen* (1932), het eerste boek dat mij werkelijk raakte.⁵

Het is onmogelijk alle kanten van Overbosch' werk in het kader van dit in memoriam te belichten. Ik beperk mij tot een enkel punt, de eigenzinnige wijze waarop hij de erfenis van Van der Leeuw heeft vruchtbaar gemaakt.

Overbosch karakteriseert Van der Leeuws theologie van de kunsten zoals hij die in zijn boek *Wegen en grenzen* uiteen heeft gezet, als "een intrigerende *beeld-Gods*-theologie".⁶ Daarmee verwijst hij naar bladzijden uit het boek van Van der Leeuw die ook naar mijn mening de kern van het werk vormen. Een door de Heilige Geest gegrepen mens weet (ik citeer Van der Leeuw) "dat hij zich God in menselijke gedaante mag voorstellen, omdat God immers zelf deze gedaante heeft aangenomen, omdat het Woord vleesch is geworden".⁷ De gedaante die God aannam is die van de Dienstknecht. Het is de *morphe doulou* waar Filippienzen 2 van spreekt, dus die van de Gekruisigde. Die gedaante of vorm oordeelt en rechtvaardigt alle menselijke pogen tot vormgeving. Het Heilige (onpersoonlijke neutrum!), zegt Van der Leeuw, *kan* door het Schone worden uitgedrukt.⁸ In de schepping worden de vormen zichtbaar van God. In de woorden van Overbosch: "*het beeld wordt geïnterpreteerd als de zichtbare *gestalte*, die ons 'voor ogen wordt geschilderd' (Gal. 3:1)*".⁹

Van der Leeuw voert op deze intrigerende bladzijden een gesprek met (en men mag ook wel zeggen: verzet zich tegen) Noordmans en Barth en hun, wat hij noemt, 'Woord-theologie'.¹⁰ Hij is bevreesd voor een idealisme dat met een accent op het Woord aan de concrete werkelijkheid ontsnapt. Van der Leeuw zegt vinnig: "Wij spreken niet van het gekruisigde Woord, maar van den Gekruisigde: de *gestalte* van den Man van Smarten."¹¹

Overbosch kiest hier anders dan Van der Leeuw. Telkens in *Zo gezien* is er een beduchtheid voor de zichtbare *gestalte* en vorm die het eschaton willen vastleggen. Gods heerlijkheid laat zich niet betrappen. Er daagt na alle scherpe kritiek op de wereld en haar machinaties van de macht, haar onmenselijkheid en gewelddadigheid, wel een visioen, een harmonie, "(...) maar dat wordt nooit een *harmoniemodel*. De uiteindelijke *vorm* ontvalt ons. De *gestalte* is een *crux*, namelijk het kruis van Golgotha".¹² De kunst openbaart niks.

Dit is ook het punt waarop Overbosch in gesprek was met collega's als Regnerus Steensma (Liturgisch Instituut RUG) en Günther Rombold (die veel publiceerde

⁵ W.G. OVERBOSCH: Een woord achteraf, in IDEM: *Zo gezegd* 5.

⁶ W.G. OVERBOSCH: *Zo gezien* 144 n. 13.

⁷ G. VAN DER LEEUW: *Wegen en grenzen* (Amsterdam 1948²) 337.

⁸ VAN DER LEEUW: *Wegen en grenzen* 339.

⁹ OVERBOSCH: *Zo gezien* 144, noot 13.

¹⁰ VAN DER LEEUW: *Wegen en grenzen* 338.

¹¹ VAN DER LEEUW: *Wegen en grenzen* 338.

¹² OVERBOSCH: *Zo gezien* 132.

in *Kunst und Kirche*). Steensma heeft zich steeds ingespannen om de kerkgangers in het kerkgebouw en in de liturgie met uitingen van moderne kunst te confronteren.¹³ Overbosch vindt dat een minder wenselijk streven. Kerkdienst en kunstbedrijf moeten uit elkaar gehouden worden.¹⁴ Want anders dan de kunst is de kerkdienst *prolepsis*, een vooruitgrijpen op de toekomstige heerlijkheid. Als de kunst al religieus is – en dat kan ze zijn, geeft Overbosch toe – dan brengt hij met instemming Barths onderscheid tussen geloof en religie naar voren. *Religion ist Unglaube*. Bij Barnett Newman en Marc Rothko bijvoorbeeld is een zoektocht waar te nemen naar een versmelting met het oneindige, een mystieke eenwording.¹⁵ Newman gaf zijn werk dikwijls bijbelse namen, denk aan het vernielde *Cathedra*, Troon, een verwijzing naar de troon van God in Jesaja 6. Met betrekking tot *Who is afraid of red, yellow and blue* spreekt Overbosch van “de verzwelgende zuigkracht van deze mystiek”.¹⁶ Hij acht het niet geheel onbegrijpelijk dat iemand zich niet op deze wijze door de kleur wil laten overmeesteren en het mes neemt...

Als de kunst de beschouwer ervan eventueel bepaalt bij Gods heerlijkheid, dan, zo is Overbosch stellige overtuiging, is dat vermoedelijk het gevolg van een opdracht die de kunstenaar heeft aanvaard vanwege de messiaanse gemeente. Hij kan niet uit zichzelf putten en aan zichzelf overgeleverd blijven (want hij is na een lange ontwikkeling aan zichzelf overgeleverd geraakt in onze cultuur), maar dient te worden gecatechiseerd.¹⁷ De humaniteit waar de Schriften van spreken onthult zich in de relatie met de ander (met of zonder hoofdletter), anders gezegd in verhoudingen. De gemeente leeft bij een Stem die haar roept en waarop zij antwoordt. Wij leven als mensen doordat wij bij name geroepen worden en doordat anderen ons ‘op de plaats brengen’ en tot verantwoordelijkheid brengen. De opdracht haalt de kunstenaar uit zijn eenzaamheid en dat is noodzakelijk, wil zijn kunst de trekken van het humanum tekenen. De allerindividueelste emotie baart geen kunst waar de messiaanse gemeente mee uit de voeten kan.

Op dit punt van de autonomie en de opdracht is Overbosch teruggekomen in een kernachtig artikel uit 1997, ‘Fundamenten en perspectieven. Klein manifest’.¹⁸ Ik meen dat het weergeeft waar het Overbosch in de ontmoeting tussen kerk en kunst ten diepste om was te doen. De kunstenaar heeft de opdracht expressie te geven aan het humanum. De Messiaanse gemeente weet: dat humanum kan nooit neutraal zijn, het is vervuld van een visioen dat ons door de Here God wordt aangezegd. Zij is partijganger van dat visioen. Maar de kunstenaar heeft van dat vreemde visioen geen weet meer. Hij staat in dienst, niet van een humaan visioen, maar van de vrijblijvendheid. Hij is

---

¹³ OVERBOSCH: *Zo gezien* 151.

¹⁴ OVERBOSCH: *Zo gezien* 152.

¹⁵ OVERBOSCH: *Zo gezien* 158.

¹⁶ OVERBOSCH: *Zo gezien* 158.

¹⁷ OVERBOSCH: *Zo gezien* 167.

¹⁸ W.G. OVERBOSCH: Fundamenten en perspectieven. Klein manifest, in Marcel BARNARD & Abe VAN DER WERFF: *Kunstopdrachten* (= Onderbreking 1) (Kampen 1997) 43-44.

geïsoleerd geraakt in onze cultuur en verkeert in een eenzame positie: die van zijn autonomie. De kunstopdracht vanwege de – in de breedste zin opgevat: – kerk, of beter vanwege de messiaanse gemeente, beoogt de kunstenaar uit zijn isolement en vrijblijvendheid te halen, en hem post te doen vatten bij de humaniteit waarvan de Schriften spreken. Daartoe moet hij worden gecatechiseerd. Daarbij moeten we ons steeds realiseren: de Messiaanse humaniteit wordt ons aangezegd in de ontmoeting met de Eeuwige en zal uiteindelijk van Godswege worden gerealiseerd. De uiteindelijke *vorm* ontvalt ons. De gestalte is een *crux*, namelijk het kruis van Golgotha.

Bij de dood van ds. Overbosch heeft Willem Barnard geformuleerd hoe hij de praktijk van deze visie als kunstenaar heeft meegemaakt:

Er was een opdracht, een organisatie, een formule, een naam, Van der Leeuw-stichting. Hij had daar ideeën over, geen ambities, *denkbeelden* over kerk en kunst. Ik daarentegen zat boordevol *ambities*, maar zonder idee van kerk en kunst, zonder denkbeelden over de relatie van die twee. Mijn ambities waren artistiek. Ik zat (of 'stond') in de kerk en ik zat in de kunst, ik berijmde psalmen en ik schreef gedichten. Ik zat in het café Scheltema en praatte met iedereen, maar wat mijn functie nu eigenlijk inhield, daar had ik geen notie van. Tim wel, maar die zat weer niet bij Scheltema.¹⁹

Die raak getroffen woorden schetsen Overbosch als een geleerde en een gedistingeerd mens, die altijd op enige afstand bleef, ook voor wie met hem vertrouwd waren.

Zo werkte hij in de in 1954 door hem opgerichte Van der Leeuw-stichting. Aanvankelijk concentreerde hij zich daar op de kerkbouw in de na-oorlogse jaren. De Thomaskerk in Amsterdam, van Sijmons, is er het meest sprekende nog zichtbare voorbeeld van. Later kwamen er de opdrachten aan dichters en componisten – Willem Barnard, Tom Naastepad, Willem Vogel onder anderen – ten behoeve van lied en muziek in de eredienst. Zijn positie als secretaris van de Hervormde Raad voor de Eredienst en van de Commissie voor het Dienstboek en als predikant in Amsterdam (de Nocturnen en Matinen!) vormden een perfecte drie-eenheid met zijn voorzitterschap van de Van der Leeuw-stichting.

In een laatste gesprek dat ik met hem had, gaf hij aan zijn naderende dood “niet zo erg te vinden”. God, zo leerde hij mij, is de God van Abraham, Isaäk en Jakob. Een God van drie generaties. Met de linker hand ontvang je zoals de generatie voor je meende dat het overgegeven moest worden, en met de rechterhand geef jij het weer door zoals jij meent dat het doorgegeven moet worden. Drie generaties is genoeg. Hij sprak vervolgens kritisch over de medische wetenschap en over “de tirannieke wil om oud te worden”. Die paste niet in het humanum.

---

¹⁹ Willem BARNARD: Tim Overbosch, zoals hij “voor mij” leeft 12.

Op de avond voor de begrafenis was er een uitvaartdienst in de Oude Kerk te Amsterdam. Daags daarna, op 5 februari 2001, is hij in kleine kring door de dienst der kerk begraven bij het (bij 'zijn') oude kerkje in Ressen, naast een van zijn voorgangers, ds. Hendrik Pierson. Zijn gedachtenis zij tot zegen.

Dr. M. Barnard is hoogleraar liturgiek aan de Universiteit Utrecht vanwege de Evangelisch-Lutherse Kerk. Correspondentie-adres: Universiteit Utrecht, Faculteit Godgeleerdheid, Postbus 80105, 3508 TC Utrecht.